

Piotr WERYŃSKI
Politechnika Śląska
Wydział Organizacji i Zarządzania
piotr.werynski@polsl.pl

RESENTYMENT GRUPOWY JAKO CZYNNIK WARUNKUJĄCY POLSKĄ MORFOSTAZĘ STRUKTURALNO-KULTUROWĄ

Streszczenie. Resentymenty współtworzą, obok idei i wartości, emergentne własności kulturowe. Są czynnikami podtrzymującymi morfostazę społeczno-kulturową. Resentymenty głównych polskich warstw społecznych można diagnozować i wyjaśniać poprzez odwołanie się do ich efektów (Sławomir Kaprański). Występowanie w danym kontekście społeczno-politycznym: niespójnej struktury, specyficznych systemów myślowych i pochodnych im typów interakcji (Max Scheler) skutkuje tym, że wywołany przez nie resentyment ogranicza działania prowadzące do morfogenezy strukturalnej i kulturowej. Efektem działania struktury społecznej oraz kultury na poddane resentymentom kategorie społeczne jest bierność obywatelska, brak partycypacji w sferze publicznej. Autor zaprezentuje mechanizmy resentymentalne, których działanie zostanie zilustrowane przykładami z polskiej sfery publicznej.

Słowa kluczowe: morfostaza, resentyment grupowy, mechanizmy resentymentalne, sfera publiczna, historyczna analiza przyczynowa.

GROUP RESENTMENT AS A CONDITIONING FACTOR OF POLISH STRUCTURAL-CULTURAL MORPHOSTASIS

Abstract. The resentments co-create, in addition to ideas and values, emergent cultural properties. They are factors supporting the socio-cultural morphostasis. Polish resentments of major social strata can diagnose and explain by reference to their effects (Sławomir Kaprański). Occurrence in a given socio-political context: the inconsistent structure, specific thought systems and their related types of interaction (Max Scheler) results in their resentment limiting actions leading to structural and cultural morphogenesis. As a result of the social structure and culture of resentment, social categories are passive citizenship, lack of participation in the public sphere. The author presents resentment mechanisms and illustrates them with examples from the social life.

Keywords: morphostasis, resentment group, resentment mechanismus, public sphere, historical causal analysis.

1. Resentymenty konkretne, grupowe i zgeneralizowane

Aby podjąć się wyjaśnienia genezy współczesnych postaw i zachowań obywatelskich Polaków nie wystarczy skonfrontować je z zachodnimi paradygmatami społeczno-politycznymi. Takie działania pozwalają na diagnozę kondycji sfery publicznej¹ w kontekście zewnętrznych standardów ideowo-instytucjonalnych. Natomiast specyfika polskiego kontekstu historycznego, geopolitycznego, strukturalnego, kulturowego nakazuje też poszukiwać przyczyn unikatowych, jak unikatowy jest habitus społeczno-obywatelski Polaków.

Autor tekstu proponuje, aby proces wyjaśnienia genezy polskich wzorów partycypacji obywatelskiej realizować w oparciu o postępowanie dedukcyjne. Jego podstawę teoretyczną stanowić będzie koncepcja uogólnionego resentymentu Maxa Schelera² oraz będące ich teoretyczną konsekwencją idee mechanizmów i efektów resentymentalnych, podtrzymujących morfostazę strukturalno-kulturową³: efekt kwaśnych winogron, efekt negatywnej akceptacji, efekt przeniesionej nienawiści oraz efekt podwójnej świadomości aksjologicznej⁴. Ponadto zostanie zaproponowane uzupełnienie listy mechanizmów resentymentalnych o cztery kolejne, które wspomagają reprodukcję a nie transformację społeczną: efekt postkolonialny⁵, efekt ucieczki od wolności⁶, efekt przeregulowania normatywnego⁷ oraz efekt zaburzenia percepcji czasu.

Scheler dostrzega kilka konstytutywnych składników znaczenia resentymentu. Jest to utrwalona w psychice jednostki, powtarzająca się, negatywna reakcja emocjonalna, która ma swoje ściśle określone przyczyny i skutki, skierowana jest przeciw innemu człowiekowi lub grupie społecznej, sięgająca poza sferę ekspresji i działań danej osoby, przenikająca do samego jądra jej osobowości⁸. Resentyment rodzi się kiedy określone negatywne emocje ulegają systematycznie stłumieniu i nie zostają rozładowane, pociągając za sobą trwałe skłonności do określonego rodzaju złudzeń, co do wartości i odpowiadających im sądów wartościujących⁹. Natomiast konsekwencją socjologiczną powstawania resentymentów jest gromadzenie się negatywnego potencjału emocjonalnego, którego siła jest tym większa, im większa zachodzi różnica między prawnym i publicznym prestiżem grupy a faktycznym układem sił w danym społeczeństwie. Największe pokłady resentymentu według Schelera

¹ Wnuk-Lipiński E.: Socjologia życia publicznego. Scholar, Warszawa 2008, s. 178-189.

² Scheler M.: Resentyment a moralność. Czytelnik, Warszawa 1997.

³ Archer M.: Morfogeneza: ramy wyjaśniające realizmu. „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne”, nr 10, 16-46, 2015, s. 37-38.

⁴ Kaprański S.: Resentyment i zmiana społeczna. „Studia Socjologiczne”, nr 2, 1989.

⁵ Thomson E.: Polski nacjonalizm jest niezwykle łagodny. „Dziennik”, 31 marca 2007.

⁶ Fromm E.: Ucieczka od wolności. Czytelnik, Warszawa 2011.

⁷ Stelmach J.: Resentymenty jako źródło przekonań normatywnych, <http://www.youtube.com/watch?v=yImn4dZRtY8>, 01.02.2017.

⁸ Scheler M.: Resentyment a moralność. Czytelnik, Warszawa 1997, s. 29.

⁹ Ibidem, s. 33-34.

tkwią w społeczeństwach, w których formalnie zapewnione są wszelkie prawa, ale jednocześnie faktyczność życia społecznego pozostaje w sprzeczności z oficjalnym ustawodawstwem. Do powstania zbiorowych resentymentów niezbędne jest również zaistnienie zespołu norm i wartości społecznie akceptowanych, systemy światopoglądowe oraz ideologie społeczne i polityczne, które w odpowiedni sposób legitymizować będą porządek społeczny, zezwalający na określone relacje wywyższenia jednych i poniżenia drugich. W obciążonym resentymentem społeczeństwie funkcjonują specyficzne racjonalizacje, wywodzące się ze wspomnianych ideologii i doktryn, usprawiedliwiające oparty na nierównościach porządek społeczny i nakazujący w sposób mniej lub bardziej sformalizowany jego przestrzeganie. Codzienne interakcje członków takiego społeczeństwa będą odzwierciedleniem napięć tkwiących w obarczonych resentymentalnie kontekstach strukturalnych i kulturowych oraz w mechanizmach i efektach resentymentalnych. Inaczej mówiąc, podstawowym warunkiem zaistnienia relacji resentymentalnej jest niespójność wewnętrzna struktury i kultury danego społeczeństwa.

Sławomir Kaprański dokonał kategoryzacji resentymentów, analizując klasyczny tekst Schelera – *Resentyment a moralność*. Przedstawia kilka ich odmian, jako „sekwencję kolejno następujących po sobie stanów rzeczy”¹⁰. Trzy, następujące po sobie, typy resentymentów oraz opis zależności, jakie między nimi występują, będą pomocne w analizie wybranego przedmiotu badań. Po pierwsze, desygnatem pojęcia „resentyment” jest charakterystyczny dla określonej jednostki stan psychiczny wyrażający się tłumieniem negatywnych emocji wobec jego sprawcy, których konsekwencją są strach oraz poczucie bezsilności. Taki zespół przeżyć jednostkowych nazywany jest resentymentem konkretnym. Podlega on często uogólnieniu, gdy negatywne emocje zostają przeniesione na relacje społeczne, coraz bardziej odległe od sprawcy traumy, sytuacji, normy i wartości. Tłumienie skutków nieodwzajemnionej krzywdy prowadzi do uogólnienia jego przedmiotu, oderwania od konkretnego sprawcy, konkretnej sytuacji społecznej. Ma miejsce „utypowanie” w dwóch płaszczyznach. „W płaszczyźnie przedmiotowej resentyment z nastawienia psychicznego wobec konkretnego człowieka przekształca się w nastawienie wobec typowych klas ludzi, instytucji itp. W płaszczyźnie podmiotowej resentyment z indywidualnego nastawienia psychicznego staje się typowym nastawieniem, mogącym w taki sam sposób przysługiwać wielu ludziom”¹¹. Taki społecznie rozprzestrzeniony zespół nastawień określić można resentymentem uogólnionym. Jeżeli dotyczyć będzie tylko jednej grupy czy warstwy nazwać go można resentymentem grupowym.

Kolejną fazą trwania resentymentu jest sytuacja, gdy stłumienie negatywnych emocji, na poprzednich etapach jeszcze uświadamiane, jest tak silne, że jednostka przestaje być ich świadoma. Podlegają one sublimacji, stąd resentyment wysublimowany¹². Scheler

¹⁰ Kaprański S.: Resentyment i zmiana społeczna. „Studia Socjologiczne”, nr 2, 1989, s. 69-73.

¹¹ Ibidem, s. 70.

¹² Ibidem, s. 70-71.

charakteryzuje tę odmianę samozatrucia w sposób następujący: „Zahamowanie uczuć sięga tak daleko, że kielkujący odruch nienawiści, zazdrości lub zemsty zostaje stłumiony już w chwili, gdy przekracza próg wewnętrznego postrzegania”¹³. Nietzsche jako przykład wysublimowanej formy resentymentu uogólnionego podałby zapewne nienawiść do ludzkości, która objawia się społecznie w religii chrześcijańskiej jako swoje przeciwieństwo – miłość bliźniego. U Schelera jej świeckim odpowiednikiem byłby gorliwie wyznawany nowożytny humanizm.

Mechanizmy działania resentymentów na każdym z poziomów złożoności można zastosować do wyjaśnienia działania elementów habitusu społeczno-obywatelskiego Polaków.

2. Polskie resentymentalne konteksty strukturalne i kulturowe

Obarczona resentymentalnie jednostka, nieuczestnicząca i najczęściej społecznie wykluczona przyczynia się pośrednio, poprzez swoją bierność, do utrwalenia istniejącego systemu dystrybucji zasobów i morfostazy ról społecznych, a morfostaza zachodząca na poziomie pierwotnych podmiotów działania łączy się (wzajemnie warunkuje) z procesami morfostazy strukturalnej i kulturowej¹⁴. Sprawczość jednostek społecznie wykluczonych ze zbiorowego działania jest warunkowana przez specyficzną polską konfigurację właściwości strukturalnych i kulturowych. Również aktywność grup społecznych pozbawionych odpowiednich zasobów kapitału ekonomicznego, społecznego i kulturowego, wystarczających dla ich podmiotowego społecznego sprawstwa jest przez te emergentne właściwości hamowana.

Ich genezy należy szukać w dwóch kontekstach resentymentalnych. Pierwszy z nich to kontekst historyczny, który ma w większości egzogeny charakter wobec aktualnie funkcjonującego systemu społeczno-kulturowego. Powiązany jest z resentymentami uogólnionymi, określającymi cechy charakterystyczne elementów postaw całej zbiorowości Polaków. Dotyczy historycznej traumy ofiar skolonizowania i krwawych podbojów doznanych w okresie utraty państwowości, zaborów, dwóch dwudziestowiecznych wojen światowych i okresu PRL-u. Drugi to kontekst strukturalno-kulturowy, który ma głównie endogeny charakter. Odnosi się do resentymentów grupowych, które miały, oprócz treści wspólnych, fundamentalnych dla uogólnionej pamięci zbiorowej i świadomości narodowej, odmienne głównie endogenne społecznie źródła. W sensie historycznym posiadały i często posiadają specyficzne podłoże polityczne- szczególnie istotne w przypadku resentymentu

¹³ Scheler M.: Resentym a moralność. Czytelnik, Warszawa 1997, s. 69.

¹⁴ Archer M.: Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach. Cambridge University Press, Cambridge 1995.

inteligentnego, ekonomiczne – charakterystyczne przede wszystkim dla samozatrucia mieszczańskiego i w końcu kulturowo-ideologiczne, leżące głównie u podstaw resentymentu chłopskiego¹⁵.

Resentymentalne konteksty strukturalne tworzy, zarówno w ujęciu morfogenetycznym, jak i weberowsko-schelerowskim, zróżnicowanie w dostępie do władzy, posiadania i prestiżu. W polskich realiach systemowych wymienione wymiary strukturalne warunkują stan morfostazy społeczno-kulturowej. Zróżnicowanie w dostępie do władzy jako źródła resentymentów autor proponuje operacjonalizować poprzez określenie stopnia poczucia podmiotowości społeczno-politycznej w wymiarze subiektywnego poczucie sprawstwa jako dostępu do władzy politycznej. Natomiast w wymiarze obiektywnej realizacji sprawstwa mierzyć należy stopień posiadanych kompetencji obywatelskich, stopień realizacji czynnego i biernego prawa wyborczego na szczeblu lokalnym, regionalnym i centralnym.

Kolejnym wymiarem zróżnicowania strukturalnego, które może generować napięcia społeczne oraz jest źródłem negatywnych emocji zbiorowych jest nierówność dochodów bieżących oraz posiadania (w tym dziedziczenia). Skalę zróżnicowania ekonomicznego najczęściej mierzy się współczynnikiem nierówności społecznej Giniego, wyrażającym nierównomierność w dochodach gospodarstw domowych¹⁶.

Ostatnim klasycznie weberowskim i schelerowskim parametrem tworzącym podłoże dla napięć w strukturze społecznej jest prestiż (roszczenie szacunku), które w sensie operacyjnym można ujmować jako zróżnicowanie w dostępie do wykształcenia i w konsekwencji możliwości wykonywania prestiżowych zawodów. Ponieważ nierówność w dostępie do wykształcenia, które jest wypadkową pozycji jednostki i jej rodziny w dostępie do kapitałów ekonomicznego, społecznego, kulturowego, w życiu codziennym skutkuje zróżnicowaniem pozycji zawodowej i statusu. Należy je traktować jako trzecie, morfostatyczne uwarunkowanie strukturalnie źródło resentymentów grupowych.

Resentymentalne konteksty tworzą się również w obrębie emergentnych właściwości kulturowych każdego systemu społecznego. W polskiej sferze publicznej powstają poprzez utrwalone w procesach długiego trwania, przekazywane w procesach socjalizacji pierwotnej i wtórnej, medialnie podtrzymywane i propagowane, inteligentne wzory aktywności obywatelskiej. Ściślej mówiąc, morfostaza kulturowa wyraża się dominującą rolą inteligencji etosowej, jako głównego kreatora wzorów uczestnictwa społecznego i obywatelskiego oraz w mniejszym stopniu wzorów mieszczańskich, które obecnie realizuje głównie potransformacyjna klasa średnia.

Dwie swoiste, emergentne własności kulturowe tworzą historycznie ukształtowane wzory uczestnictwa obywatelskiego: republikański, czyli wspólnotowy oraz liberalny, czyli indywidualistyczny. Analizowane wzory aktywności obywatelskiej ujmować należy jako

¹⁵ Weryński P.: Wzory uczestnictwa obywatelskiego. Wydawnictwo Naukowe IFiS PAN, Warszawa 2010.

¹⁶ Według danych GUS z 2015 roku jego wartość dla Polski wynosiła 30,7 i była zbliżona do wartości średniej współczynnika dla wszystkich krajów Unii Europejskiej (30,5).

pojęcia wzorcowe¹⁷. Według autorki „Moralności mieszczańskiej” pojęcia wzorcowe tworzą się, jako fakty społeczne, w zobiektywizowanych społecznych procesach długiego trwania, często wielowiekowych doświadczeń i porównań. Nie mają określonego twórcy czy inspiratora. W konwencji epistemologicznej realizmu krytycznego¹⁸, należy stwierdzić, że istnieją niezależnie od przeświadczeń na ich temat, zarówno obserwatorów zewnętrznych, jak i ich uczestników. Jeżeli dokonamy zestawienia obu typów partycypacji obywatelskiej to uzyskany rezultat tworzy obraz wzajemnie przeciwstawnych, ale uzupełniających się wzorów aktywnego obywatelstwa¹⁹.

3. Mechanizmy i efekty resentymentalne warunkujące polską morfostazę

Diagnozy działania mechanizmów resentymentalnych i wyjaśnienia ich genezy²⁰, można dokonać poprzez analizę historyczną²¹ oraz studia przypadków konkretnych, nacechowanych resentymentalnie faktów społecznych, jak również związanych z nimi interakcji między odpowiednimi zbiorowymi podmiotami działania. Wspomniane związki faktów społecznych i interakcji uwarunkowanych strukturalnie i kulturowo, tworzą obciążone resentymentalnie procesy społeczne. W analizie tej autor odwoła się, między innymi do czterech postschelerowskich mechanizmów resentymentalnych, których efektami są strukturalno-kulturowe ogranicza możliwość zmiany społecznej: efekt kwaśnych winogron, efekt negatywnej akceptacji, efekt przeniesionej nienawiści oraz efekt podwójnej świadomości aksjologicznej.

Koncepcja resentymentu Schelera zakłada, że poddani ich działaniu ulegają złudzeniom. Źródłem takich złudzeń jest specyficzna percepcja świata: to co zwykle uznawane jest za wartość, w określonym kontekście społecznym, historycznym przestaje być za taką uważana. Ten typ złudzenia co do wartości wyraża, między innymi, mechanizm kwaśnych winogron. Dotyczy on redukcji dysonansu powstałego w sytuacji braku możliwości osiągnięcia dobra, które jest przedmiotem pragnień²². Osoby czy grupy ulegające temu złudzeniu nie tylko zaprzeczają pozytywnej wartości określonego dobra, ale potrafią również aktywnie

¹⁷ Ossowska M.: *Moralność mieszczańska*. Ossolineum, Warszawa 1985, s. 377-378.

¹⁸ Bhaskar R.: *Philosophy and Scientific Realism*, [in:] Archer M., Bhaskar R., Collier A., Lawson T., Norrie A. (eds.): *Critical Realism. Essential Readings*. Routledge, London-New York 1998.

¹⁹ W konstrukcji powyższej typologii wykorzystano, obok badań własnych elit lokalnych (patrz: Weryński P.: *Polskie wzory uczestnictwa w sferze publicznej. Próba typologizacji postaw na podstawie badań*, [w:] Kościański A. (red.): *Spółczesność obywatelska. Między teorią a praktyką*. Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2008), rezultaty badań nad stylami życia inteligencji polskiej (patrz: Palska H.: *Trwałość i zmiana stylów życia*, [w:] Kondera A. (red.): *Jedna Polska? Zróżnicowania społeczne*. Wydawnictwo WAM i PAN, Warszawa 2007).

²⁰ Nowak S.: *Metodologia badań społecznych*. PWN, Warszawa 1985, s. 369-373.

²¹ Turner J.H., Stets J.E.: *Socjologia emocji*. PWN, Warszawa 2009, s. 339-340.

²² Kaprański S.: *Resentyment i zmiana społeczna*. „*Studia Socjologiczne*”, nr 2, 1989, s. 71-72.

zniechęcać innych do tychże dóbr czy wartości w pełnym przeświadczeniu o słuszności swoich działań. Za egzemplifikację działania tego efektu mogą posłużyć zachowania części inteligencji etosowej, która była socjalizowana w II RP do udziału w demokracji. W okresie PRL-u nie mogąc realizować wspomnianych wartości, poddani traumie czasów stalinowskich oraz nieświadomemu mechanizmowi resentymentalnej sublimacji, kwestionowali ich zasadność, stawali się aktywnymi „budowniczymi” Polski Ludowej, często członkami nomenklatury komunistycznej.

Przedstawiony wyżej typ złudzeń powiązany jest z resentymentem wysublimowanym, którego działania podmiot sobie nie uświadamia. Zasada nieświadomego ograniczenia wartości określonego dobra dotyczy też relacji odwrotnej, gdy coś, co nigdy wartością nie było w pewnych okolicznościach za taką zostaje uznane. Kaprański nazwał go efektem negatywnej akceptacji. Zbudowana na takim resentymentcie akceptacja określonej wartości, na przykład ustroju społeczno-politycznego PRL, jest w rzeczywistości akceptacją pozorną. Ponieważ zachodzi na poziomie nieuświadomionym, na zewnątrz jednostka może uchodzić, we własnych oraz cudzych oczach, za gorliwego jej orędownika. W rzeczywistości wyznaje tę ideę tylko dlatego, że przeciwstawia się ona innej, na przykład ideologii Polski sanacyjnej, która była (rzeczywistym lub wymagowanym) powodem jej nieodwzajemnionych urazów. Analogicznym efektem można tłumaczyć stosunek części inteligencji, krytycznie oceniającej życie społeczno-polityczne w okresie PRL-u oraz dotkniętej w tym czasie negatywnymi emocjami, do realiów współczesnej Rzeczypospolitej Polskiej.

Cechą PRL-owskiego systemu społecznego było trwale wpisanie w jej ramy niespójności między oficjalnie obowiązującym systemem prawnym, z gwarancjami konstytucyjnymi na czele, a faktycznymi ich realizacjami w życiu społecznym. Poszczególne grupy społeczne, na przykład oficjalnie uznawane przez władzę jako neutralne dla systemu, mimo formalnie zagwarantowanych praw obywatelskich, osobistych czy prawa do własności, faktycznie nie były w stanie ich egzekwować. W okresie stalinowskim otaczająca rzeczywistość społeczna była antytezą deklarowanego porządku aksjonormatywnego i prawnego. Istniejąca ideologia państwowa i leżące u jej podstaw sojusze międzynarodowe, stwarzały kontekst emocjonalno-mentalny, w którym poddani prześladowaniom i deprywacji wynikającej z rozbieżności czynników statusu przedstawiciele inteligencji czy obciążani „domiarami” podatkowymi drobni przedsiębiorcy w pełni świadomi niesprawiedliwości systemu, bezsilni wobec władzy, wierzyli że jest trwały i nieodwołalny. Codzienne interakcje – kontakty z instytucjami państwowymi, partyjnymi mediami tylko ich poziom nieodwzajemnionych urazów i niechęci pogłębiały. Sposobem na złagodzenie efektów resentymentu grupowego, którego przyczyn nikt nie był w stanie usunąć, była jego sublimacja, „ucieczka w prywatność” oraz wytwarzanie się podwójnej aksjologicznie świadomości, skutkującej brakiem partycypacji w życiu społeczno-politycznym oraz ściśle z nim związane zjawisko próżni socjologicznej²³.

²³ Nowak S.: System wartości społeczeństwa polskiego. „Studia Socjologiczne”, nr 4(75), 1979.

Natomiast stosunek znacznej części społeczeństwa polskiego, o chłopskim pochodzeniu, do udziału w życiu publicznym II Rzeczypospolitej wyjaśniać można przy pomocy efektu przeniesionej nienawiści. Występowało przeniesienie, często na poziomie półświadomym, wcześniejszych nieodwzajemnionych urazów, negatywnych nastawień oraz uprzedzeń wobec „panów ze dworu” na odrodzoną „pańską” Polskę. Echa działania tego mechanizmu dostrzegać można w III RP. Przejawia się on istnieniem dychotomii strukturalno-kulturowej „my – oni”.

Konsekwencją wspomnianych relacji resentymentalnych i działania mechanizmu przeniesionej nienawiści były i często są specyficzne interakcje społeczne. Współcześnie przejawiają się swoistym habitusem, opartym na dychotomii Polski „pańskiej, oświeconej, europejskiej”, a z drugiej strony „plebejskiej i zaściankowej” lub w zależności od punktu widzenia „naszej, tradycyjnej, swojskiej”, obywatelsko marginalizowanej. Interakcje te odbijają się w dyskursach społeczno-politycznych. Są one obecne też w gospodarce. Czego egzemplifikacją jest relacja patron – klient. Występująca w przedsiębiorstwach o przewadze rodzimego kapitału czy w neolatyfundiach rolniczych. Silnie obecne są też wspomniane interakcje resentymentalne w kulturze. Odradzają się, wsparte uwarunkowaniami struktury społeczno-zawodowej (zróźnicowania dochodów i efekt synergii kapitałów: ekonomicznego, społecznego i kulturowego), zdychotomizowane style życia. Funkcjonuje neoziemiańskie poczucie wyższości nowej klasy średniej z podmiejskich rezydencji i osiedli zamkniętych, które kontrastuje z postproletariackim stylem życia większości z PRL-owskich blokowisk.

Autor artykułu w podjętej analizie, proponuje ponadto uzupełnić listę, czterech schelerowskich mechanizmów resentymentalnych o cztery kolejne, które również wspomagają reprodukcję społeczną, ale mają bardziej interdyscyplinarne pochodzenie: efekt postkolonialny, efekt ucieczki od wolności, efekt przeregulowania normatywnego oraz efekt zaburzenia percepcji czasu.

Postawy społeczne Polaków, podobnie jak znaczna część polskiej literatury, zostały „zarażone” resentymentem. Był on efektem skolonializowania²⁴. Obecny w kulturze, ale również w postawach i zachowaniach Polaków, swoisty dyskurs skolonializowania był konsekwencją zniewolenia, zarówno w wymiarze politycznym, społecznym, jak gospodarczym. Atutem Polaka-Sarmaty było, że nikt nie pozbawił go podmiotowości politycznej i społecznej, obca mu była pogarda wobec własnego społeczeństwa oraz bezkrytyczna fascynacja Innymi. Natomiast cechy te są kwintesencją postkolonialnej mentalności, postkolonialnego resentymentu współczesnych Polaków. Współczesny resentyment Polaków, szczególnie warstw „oświeconych”, wyraża się, po pierwsze, poczuciem pogardy wobec swoich, nie tak cywilizowanych, jak ci Inni lepsi, pogardy za to, że są ksenofobiczni i zaściankowi, naiwni i sentymentalni w odczytywaniu, na przykład, uwarunkowań geopolitycznych w jakich znajduje się współczesna Polska czy

²⁴ Thompson E.: Witold Gombrowicz. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. Katowice 2002; Thomson E.: Polski nacjonalizm jest niezwykle łagodny. „Dziennik”, 31 marca 2007.

zobiektywizowanych procesów integracji europejskiej. Po drugie, przejawia się kompleksem zapóźnienia, przynależności do peryferii świata Zachodu.

Deprecjonowanie, degradowanie wartości własnego narodu, dorobku kulturowego, technologicznego, sprawności organizacyjnych państwa można uznać za dowód na trwałe, podświadome, przybierające charakter habitusu ukształtowanie się mentalności postkolonialnej. Według koncepcji Thomson „oświeceni” krytycy polskich grzechów ucieleśniają w praktyce życia społecznego historycznie uwarunkowany resentyment postkolonialny. Nieświadomie ulegają narracjom kolonializatorów, którzy zwykle wpajali kolonializowanym ich niskie zaawansowanie cywilizacyjne, brak umiejętności państwowotwórczych, skażenie anarchią czy wtórność kulturową. Również ci, którzy uprawiają „politykę historyczną”, udowadniając wyjątkowość cnót, bohaterstwa, obrońców przedmurza chrześcijaństwa czy cywilizacji Zachodu przed barbarzyńcami ze Wschodu, bolszewizmem, ignorują konsekwencje kolonializmu ostatnich dwustu lat. Nie są w stanie zrozumieć, że resentyment współczesny, wobec krzywd doznanych od wrogów z przeszłości, nie buduje zdrowej więzi społecznej, tożsamości narodowej.

Kolejny mechanizm resentymentalny, który pochodzi z psychoanalizy i psychologii humanistycznej, pozwoli częściowo wyjaśnić postawy i zachowania obywatelskie grup społecznie marginalizowanych, odsuniętych od wartości dodanych transformacji systemowej. Przywrócony w Polsce kapitalizm otworzył szerokim kręgom społecznym możliwości samorealizacji ekonomicznej, wolności wypowiedzi, zrzeszania się, podróży. Jednocześnie nastąpiło rozluźnienie tradycyjnych więzi rodzinnych, sąsiedzkich i koleżeńskich, duże zróżnicowanie dochodów i statusów społecznych, stylów życia i konsumpcji, przyzwolenie na nieakceptowaną wcześniej swobodę obyczajową, relatywizm kulturowy. W grupach ekonomicznie zmarginalizowanych wspomniane zmiany właściwości strukturalnych (wzrost wagi kapitału ekonomicznego) oraz kulturowego (zróżnicowanie statusów) wywołały lęk przed propagowanymi wzorami wolności, pojmowanej na sposób liberalny czy neoliberalny. Ich skutkiem jest postępujący wzrost nastrojów populistycznych, przejawiający się na przykład narastającymi oczekiwaniami gwarancji socjalnych.

Erich Fromm twierdzi, że kapitalizm nie oferuje wzorców osobowych atrakcyjnych życiowo dla przeciętnego człowieka (innych niż przedsiębiorczy self made man), natomiast przynosi osobom z warstw nieuprzywilejowanych, w dostępie do kapitału ekonomicznego, kulturowego i społecznego, poczucie braku bezpieczeństwa, niewysublimowany resentyment wobec tych, „którym się wiedzie”, osamotnienie. Uczucie osamotnienia jest podstawowym lękiem, przed którym ludzie współcześni pragną się uwolnić bez względu na cenę uzyskania dobrostanu²⁵. Według twórcy koncepcji ucieczki od wolności najsilniej lęki tego typu przeżywają przedstawiciele klasy niżej średniej, odczuwający trwałe zagrożenie, często wręcz biologiczne, ale i mentalne, przed popadnięciem w społeczne zmarginalizowanie, wykluczenie. Współcześnie do tej kategorii obarczonych permanentnym lękiem

²⁵ Fromm E.: Ucieczka od wolności. Czytelnik, Warszawa 2011.

egzystencjalnym zaliczyć trzeba szerszą i bardziej zróżnicowaną warstwę społeczną – prekariat. Osoby odczuwające lęk przed wolnością, przed wzięciem odpowiedzialności za swoje życie podkreślają potrzebę hierarchii społecznej i odwołania się do silnych przywódców, potrzebę oddania, delegowania swojej sprawczości zewnętrznemu autorytetowi, przyjęcia zewnętrznych norm i wartości grupowych, organizacyjnych. Cechuje je, częstszy niż w innych warstwach społecznych, autorytaryzm, który przejawia się gotowością do podporządkowania się osobom uznawanym za silniejsze, a jednocześnie chęcią sprawowania bezwzględnej władzy nad słabszymi. Nie są im obce postawy etnocentryczne, rasistowskie, mizoginistyczne, antydemokratyczne²⁶.

Działanie mechanizmów resentymentalnych odnaleźć można w również w wymiarze prawnym funkcjonowania polskiej sfery publicznej. Gdy w określonym systemie społecznym istnieją trwale nacechowane resentymentem własności strukturalne oraz kulturowe ich skutkiem i empirycznym przejawem w sferze obowiązujących regulacji formalno-prawnych jest przeregulowanie normatywne. Efektem instytucjonalnym doznawanych w przeszłości przez aktorów społecznych negatywnych doświadczeń w budowaniu wzajemnego zaufania do partnerów szeroko pojętej interakcji i/lub przekazywanych w procesie socjalizacji postaw nieufności będzie wytworzenie się systemu prawno-normatywnego cechującego się występowaniem nadmiernych oraz nieadekwatnych zabezpieczeń do wyznaczonych celów regulacyjnych. Występuje społeczna potrzeba budowania buforów bezpieczeństwa przed partnerami interakcji społecznej. Przeregulowania normatywne odzwierciedlają brak zaufania do partnerów biznesowych, społecznych, politycznych, podnoszą koszty wymiany, hamując jednocześnie efektywność i racjonalność przebiegu podejmowanych wspólnych działań (projektów). Resentyment staje się źródłem przekonań normatywnych²⁷.

Morfogenetyczne założenia dotyczące dualizmu struktury, kultury i sprawstwa, pozwalają na analizę interakcji w wymiarze czasu, tak istotne w przypadku badań zjawisk i procesów uwarunkowanych resentymentalnie. Potrzeba analiz relacji w czasie, dotyczących procesów długiego trwania, jest kluczowa, gdy podjęte badania dotyczą mechanizmów działania resentymentów oraz ich efektów. Mają one swoje źródła w przeszłości. Jednocześnie warunkują współczesne działania oraz rzutują na przyszły kształt i formy relacji między strukturą, kulturą a sprawstwem. Jeżeli odwołamy się do sposobów kategoryzacji emocji wprowadzonych przez Theodore'a Kempera²⁸, który wyróżnia emocje zorientowane na przeszłość (nostalgia, żal i poczucie beznadziei), terażniejszość (złość, strach i zaskoczenie) oraz na przyszłość (niepokój, poczucie bezpieczeństwa), to należy stwierdzić, że emocje resentymentalne mają status szczególny, bo wywodzą się z przeszłości, określają zakres charakter terażniejszych działań i negatywnie warunkują przyszłe relacje.

²⁶ 33% Polaków zgadza się z twierdzeniem, że system niedemokratyczny niekiedy sprawdza się lepiej od demokracji. Opinią taką częściej akceptują ludzie młodzi (18-25 lat), mieszkańcy małych miast, o niższych niż przeciętne dochodach i wykształceniu (patrz: CBOS, 2016).

²⁷ Stelmach J.: op.cit.

²⁸ Kemper T.D.: Power, status, and emotions: A sociological approaches to the sociology of emotions, [in:] Scherer K., Ekman P. (eds.): Approaches to emotions. Hillsdale. Lawrence Erlbaum, New York 1984, p. 369-383.

Percepcja czasu w realiach społeczno-kulturowych nie obciążonych trwałymi resentymentami może mieć charakter zrównoważony, gdy powszechnie obowiązujący sposób postrzegania tego co było, jest i co będzie ma podobnie istotne znaczenie w wyznaczaniu celów zbiorowego działania i jego realizacji. W polskich uwarunkowaniach strukturalno-kulturowych efekt zaburzenia percepcji czasu przejawia się zawężaniem odbioru, istniejącego niezależnie od naszego poznania, spektrum rzeczywistości do tych jego fragmentów, które dotyczą w największym stopniu doświadczeń i obciążeń emocjonalnych z przeszłości. Przeszłość jest rozumiana szeroko, dotyczy zarówno czasów sięgających wielu pokoleń wstecz, jak doświadczeń autopsyjnych, osadzonych w dzieciństwie czy młodości. Niosą one często ze sobą negatywne konotacje emocjonalne. Odwoływanie się w przekazach medialnych, dominujących narracjach publicystycznych, dziełach literackich, filmowych do traum przeszłości, demobilizuje, ogranicza wolę zbiorową do działań współczesnych, ale nastawionych na efekty w przyszłości.

Podsumowanie

Zasadniczym celem tego artykułu było ugruntowanie w kontekście teorii morfogenetycznej i realizmu krytycznego zjawisk i procesów społecznych, których podłożem są utrwalone negatywne emocje grupowe (schelerowskie urazy nieodwzajemnione). Zjawisko resentymentu jest skutkiem działania zarówno właściwości strukturalnych (nierówności w dziedzinie władzy, posiadania, statusu), jak i kulturowych (wartości, w tym złudzeń co do wartości, oraz ideologii). Jako element emergentnej rzeczywistości społecznej, warunkuje też zwrotnie stan wspomnianych właściwości strukturalnych i kulturowych.

Drugim, nie mniej istotnym, celem autora było zaprezentowanie sposobu wyjaśniania genezy współczesnych postaw obywatelskich w oparciu o historyczną analizę przyczynową. Mechanizmy działania resentymentów grupowych, dotyczące głównych polskich warstw społecznych, można diagnozować i wyjaśniać ich genezę poprzez odwołanie się do ich efektów. W sytuacji istnienia relatywnie stałych poziomów nierówności społecznych resentymenty zbiorowe, wraz z towarzyszącymi im postawami dystansu, mogą być czynnikami stabilizacji społeczno-kulturowej. W polskich realiach istniejący kontekst resentymentalny utrwała układ stratyfikacji społecznej (morfostaza), warunkuje wzory uczestnictwa w życiu publicznym.

Wyzwaniem pozostaje dalsze określanie i operacjonalizowanie czynników warunkujących efekty resentymentalne oraz konstrukcja takiej triangulacyjnej procedury badawczej, która połączy podejścia ilościowe, jakościowe, jak i analizy wielorakich dokumentów zastanych, aby w sposób względnie standaryzowany diagnozować stan strukturalno-kulturowych kontekstów resentymentalnych.

Bibliografia

1. Archer M.: *Realist Social Theory: the Morphogenetic Approach*. Cambridge University Press, Cambridge 1995.
2. Archer M.: *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge University Press, Cambridge 2003.
3. Archer M.: Morfogeneza: ramy wyjaśniające realizmu. „Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne UKSW”, nr 10, 16-46, 201.
4. Bhaskar R.: *Philosophy and Scientific Realism*, [in:] Archer M., Bhaskar R., Collier A., Lawson T., Norrie A. (eds.): *Critical Realism. Essential Readings*. Routledge, London-New York 1998.
5. Fromm E.: *Ucieczka od wolności*. Czytelnik, Warszawa 2011.
6. Kaprański S.: Resentym i zmiana społeczna. „Studia Socjologiczne”, nr 2, 1989.
7. Kemper T.D.: *Power, status, and emotions: A sociological approaches to the sociology of emotions*, [in:] Scherer K., Ekman P. (eds.): *Approaches to emotions*. Hillsdale. Lawrence Erlbaum, New York 1984.
8. Nietzsche F.: *Z genealogii moralności*. Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2003.
9. Nowak S.: System wartości społeczeństwa polskiego. „Studia Socjologiczne”, nr 4(75), 1979.
10. Nowak S.: *Metodologia badań społecznych*. PWN, Warszawa 1985.
11. Ossowska M.: *Moralność mieszczańska*. Ossolineum, Warszawa 1985.
12. Palska H.: *Trwałość i zmiana stylów życia*, [w:] Kondera A. (red.): *Jedna Polska? Zróżnicowania społeczne*. Wydawnictwo WAM i PAN, Warszawa 2007.
13. Scheler M.: *Resentyment a moralność*. Czytelnik, Warszawa 1997.
14. Thompson E.: *Witold Gombrowicz*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2002.
15. Thomson E.: *Polski nacjonalizm jest niezwykle łagodny*. „Dziennik”, 31 marca 2007.
16. Turner J.H., Stets J.E.: *Socjologia emocji*. PWN. Warszawa 2009.
17. Weryński P.: *Polskie wzory uczestnictwa w sferze publicznej. Próba typologizacji postaw na podstawie badań*, [w:] Kościański A. (red.): *Spółeczeństwo obywatelskie. Między teorią a praktyką*. Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2008.
18. Weryński P.: *Wzory uczestnictwa obywatelskiego*. Wydawnictwo Naukowe IFiS PAN, Warszawa 2010.
19. Wnuk-Lipiński E.: *Socjologia życia publicznego*. Scholar, Warszawa 2008.
20. Zarycki T., Warczok T.: *Hegemonia inteligentka: Kapitał kulturowy we współczesnym polskim polu władzy*. „Kultura i Społeczeństwo”, nr 58(4), 2014.
21. Stelmach J.: *Resentymenty jako źródło przekonań normatywnych*, <http://www.youtube.com/watch?v=yImn4dZRtY8>, 01.02.2017.